

УДК 331.5

JEL Classification Code: J21, Q25

Г. Дзегур

G. Dzhegur

**ЗАЙНЯТИСТЬ І БЕЗРОБІТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ:
СУЧАСНІ ТРЕНДИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ЇХ ЗГЛАДЖУВАННЯ****EMPLOYMENT AND UNEMPLOYMENT OF RURAL POPULATION:
MODERN TRENDS AND INSTRUMENTS OF THEIR SMOOTHING**

Проаналізовано тенденції зрушень у зайнятості та безробітті сільського населення, починаючи з 2000-х років. Виявлено нові тенденції зайнятості у неформальному секторі економіки та проведено їх оцінювання. Обґрунтовано нові підходи та інструменти подолання тенденцій посилення безробіття у сільській місцевості на основі залучення ресурсів агрохолдингів, підвищення кваліфікації працівників сільськогосподарських і переробно-харчових підприємств на основі освоєння та дотримання вимог Системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР) чи програм-передумов з метою підвищення конкурентоспроможності продукції та прибутковості підприємницьких структур, закріплення персоналу в аграрному секторі. Систематизовано специфічні види і форми діяльності сільського населення з підтримання сталого функціонування позаміських територій для розширення формальної зайнятості сільського населення.

Ключові слова: сільське населення, формальна і неформальна зайнятість, безробіття, інструменти регулювання сільського ринку праці.

Постановка проблеми. В умовах поглиблення ринкових відносин та активізації інтеграційних процесів з Європейським Союзом в Україні загострюються проблеми формування ринку праці та державного регулювання зайнятості населення. Особливо гострими ці проблеми були і залишаються стосовно зайнятості сільського населення. Це пояснюється тим, що сфера прикладання праці на селі постійно звужується, сільське населення змушене виїжджати у міста і за кордон у пошуках пристойної роботи, а ті, хто залишився, значною мірою виживають за рахунок зайнятості у неформальному секторі економіки або ж перебувають у статусі офіційного чи прихованого безробітного.

В Україні проблеми державного регулювання зайнятості досліджувались такими вченими, як В. П. Антонюк, В. В. Близнюк, В. М. Геєць, О. А. Грішнова, А. М. Колот, Е. М. Лібанова, В. М. Лич, С. В. Мельник, І. Л. Петрова та ін. Але за останнє десятиліття ситуація настільки змінилася, що, з одного боку, вимагає більш глибокого аналізу сучасних реалій, а з другого, – обґрунтування нових підходів, принципів та інструментів з метою згладжування наслідків негативних трендів і скорочення зайнятості сільського населення в неформальному секторі економіки.

Мета статті – проаналізувати сучасні тенденції у сфері зайнятості у сільській місцевості, оцінити напрями змін та наслідки зрушень, що відбувалися після 2000-х років і дотепер, та обґрунтувати напрями, важелі й інструменти пом'якшення наслідків негативних трендів, а також розробити пропозиції щодо розширення формальної зайнятості сільського населення.

Виклад основних результатів дослідження. Вихід із затяжної економічної кризи 1990-х років в Україні розпочався на початку 2000-х, і тому оцінювання ситуації із зайнятістю сільського населення необхідно проводити з урахуванням різнопланових наслідків від тих змін, що відбувалися впродовж п'ятнадцяти років. У цьому відношенні буде виправдано виокремити найбільш значущі чинники, під впливом яких відбуваються зміни у зайнятості сільського населення і формуються довготривалі тренди, що також повинні враховуватися при його державному регулюванні. Систематизація найзначущих чинників дала можливість виділити групу екзогенних, тобто зовнішніх, чинників, що як безпосередньо, так і опосередковано впливали на економічно активне сільське населення, його зовнішню та внутрішню міграцію. До таких чинників відносимо наступні:

- завершення руйнації планово-директивної системи господарювання та перехід до ринкової моделі економічних відносин;

- відмова держави від патерналістської ролі, зокрема, забезпечення повної зайнятості усього працездатного населення відповідно до рівня отриманої освіти й набутих професійних навичок та перехід до моделі розвитку малого, середнього й великого бізнесу, а також самозайнятості економічно активного населення;

- перехід від стандартної зайнятості населення у працездатному віці із нормованим робочим днем та гарантованою оплатою праці до зайнятості переважно у приватному секторі, яка поєднується з нестандартною та з використанням різних форм вторинної зайнятості, а також неформальної зайнятості економічно активного населення віком 15-70 років;

- спрощення процедури перетину кордонів, що сприяло розширенню міграції наших співвітчизників у пошуках роботи за кордоном, і ця тенденція підсилювалася скороченням формальної зайнятості в Україні загалом, а особливо – у сільській місцевості;

- становлення держави як суб'єкта регулювання зайнятості населення, тобто переходу від її пасивної до активної ролі;

- виникнення та поширення тіньової зайнятості населення як вимушеної його реакції на правову неупорядкованість відносин на ринку праці;

- значне погіршення економічного стану населення, що супроводжувалося розширенням масштабів бідності, виникненням групи знедолених та зростанням прошарку маргінальних груп населення, які за довгий час безробіття (більше 12 місяців) втратили всілякий інтерес (тобто, зневірені) до пошуку роботи;

- згортання зайнятості у соціальній сфері сільської місцевості як наслідок зменшення чисельності сільського населення, закриття низки об'єктів соціального призначення та скорочення чисельності споживачів;

- обвальне скорочення обсягів зайнятості у тих сільських регіонах, на базі яких формувалися земельні банки агрохолдингів;

- посилення розшарування між різними соціальними прошарками населення як наслідок поглиблення майнової нерівності, що постійно підсилюється унаслідок згортання зайнятості економічно активного населення і його переходу у сектор неформальної зайнятості тощо.

Стосовно ендогенних чинників, то вони впливали на весь спектр відносин у сфері прикладання праці безпосередньо у сільській місцевості. У найбільш загальному вигляді стосовно сільського господарства та сільської місцевості загалом основні трансформації, зрушення й тренди, які відстежуються офіційною статистикою, наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка змін у сільському господарстві України за 2000–2015 рр.

Показники	Одиниця виміру	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2015 р. до 2000 р., %, п.п.
А. Сільськогосподарські підприємства (СПП):								
а) колективні, міжгосподарські та сільськогосподарські підприємства*	одиниць	12122	15430	14767	14878	13115	13077	107,9
б) селянські (фермерські) господарства (включаючи малі підприємства до 2002 р.)	одиниць	45834	42447	41726	34168	33084	32302	70,5
<i>Всього СПП у сільському господарстві</i>	<i>одиниць</i>	<i>57956</i>	<i>57877</i>	<i>56493</i>	<i>49046</i>	<i>46199</i>	<i>45379</i>	<i>78,3</i>
<i>Площа сільськогосподарських угідь у власності, користуванні та розпорядженні СПП</i>	<i>тис. га</i>	<i>29878,0</i>	<i>22116,7</i>	<i>20589,6</i>	<i>20437,2</i>	<i>20548,9</i>	<i>20340,0</i>	<i>68,1</i>
<i>Всього найманих у СПП</i>	<i>тис. осіб</i>	<i>2475,0</i>	<i>1245,5</i>	<i>647,3</i>	<i>582,2</i>	<i>530,9</i>	<i>491,4</i>	<i>19,9</i>
Б. Особисті селянські господарства (ОСГ):								
а) кількість ОСГ	<i>тис. од.</i>	5300	4915,3	4540,4	4241,6	4136,8	4108,4	77,5
- площа земельних ділянок	<i>тис. га</i>	7200	6760,1	6655,4	6445,8	6296,5	6307,2	87,6
- чисельність зайнятих працівників**	<i>тис. осіб</i>	1500	2600	2200	2800	2300	2200	146,6

Продовження табл. 1

В. Довідково:								
- кількість агрохолдингів - земельний банк	оди- ниць тис. га			474600				
- чисельність сільського населення	тис. осіб	15789,9	15346,7	14412,2	14164,9	13325,3	13175,5	83,4
- чисельність зайнятого населення в сільському, лісовому, рибному господарстві	тис. осіб	4944,7	4005,5	3115,6	3577,5	3091,4	2870,6	58,1
- частка зайнятих у сільському господарстві від чисельності зайнятих у первинному виробництві	%	80,4	96,0	91,4	94,5	91,6	93,7	+13,3

Джерело: розроблено й розраховано з використанням: Діяльність суб'єктів господарювання у 2012 році : стат. зб. / Держстат України. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2013. – С. 59, 120–135, 787; Діяльність суб'єктів малого підприємництва у 2012 році : стат. зб. / Держстат України. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2013. – С. 121–130; Сільське господарство України за 2000 – 2015 роки : стат. зб. / Держстат України; Данкевич А. Є. Розвиток інтегрованих структур у сільському господарстві : монографія / А. Є. Данкевич. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 78–95; Прокоп І. В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку / І. В. Прокоп, Т. В. Беркут ; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2011. – С. 41–47; Сільськогосподарська діяльність господарств населення України за 2000 рік : стат. зб. – К. : Держстат України, 2001. – С. 9–18.

* З 2002 року включає господарські товариства, приватні підприємства, виробничі кооперативи, державні підприємства, підприємства інших форм господарювання.

** Дані розрахункові.

Наведені статистичні дані свідчать про те, що в сільському господарстві відбуваються суперечливі зміни, які переважно негативно впливають на зайнятість сільського населення. Зокрема, майже на 22 % зменшилась кількість СГП, у т.ч. на 30 % – ФГ. Водночас, на третину скоротилась площа сільськогосподарських угідь, що перебували у їх власності, розпорядженні та користуванні. Це свідчить про те, що сфера прикладання праці у суспільному секторі сільського господарства помітно звузилася. Зрозуміло, що в умовах поширення сучасних технологій пряма залежність між величинами «масштаби виробництва» та «зайнята робоча сила» значно скоротилася, але повністю не може бути усунена. У досліджуваному періоді чисельність найманих працівників у СГП зменшилася вп'ятеро. Наймані працівники в таких масштабах реального скорочення не могли бути задіяні в інших галузях, оскільки у значній частині сільських населених пунктів сфера прикладання праці характеризується монофункціональністю, тобто зайнятістю лише у сільськогосподарському виробництві. Різниця лише в організаційно-правових формах підприємств та формах організації їхньої виробничої діяльності.

У статистичному відношенні ця проблема була вирішена шляхом автоматичного переведення вивільненого із суспільного сектора сільського господарства економічно активного населення в індивідуальний, тобто, в сектор ОСГ. Особливо чітко це простежується в першій половині 2000-х років: дворазове зменшення чисельності найманих працівників у СГП (на 1,23 млн. осіб) практично на 90 % було «працевлаштовано» в ОСГ. Побічне підтвердження цьому можна спостерігати і за показниками чисельності населення, зайнятого у первинному виробництві (сільському, лісовому, рибному господарстві): за п'ятнадцятирічний період воно скоротилося майже на 42 % (до 2,87 млн. осіб), з них безпосередньо у сільському господарстві (СГП +ОСГ) у 2015 році – 2,69 млн. (тобто, 93,7 %). У 2000 році це відношення становило 80,4 %. На нашу думку, це свідчить про все більше охоплення статистикою зайнятих в ОСГ як влаштованих на постійне місце праці, тобто, постійної форми зайнятості. Однак праця в ОСГ переважно має тимчасовий або ж сезонний характер.

Водночас, сфера прикладання праці у сільській місцевості не обмежується лише сільським господарством. Матеріали обстеження сільських населених пунктів 2005 року свідчать про те, що чисельність зайнятих у позааграрній сфері помітно скоротилася, у тому числі на промислових підприємствах. Зазначимо, що найважливішим сектором зайнятості сільського населення є підприємства харчової промисловості, що розташовані як у сільських, так і міських поселеннях. Однак за 2000–2014 роки кіль-

кість переробно-харчових підприємств скоротилася з 8866 до 5528 од. (на 37,7 %), у тому числі великих – з 2488 до 1051 од. (на 57,8 %), а зайнятих працівників по галузі загалом – з 604,0 до 349,4 тис. осіб (на 42,2 %) [1, с. 59, 120–135, 787; 2, с. 121–130; 3, с. 59, 120–135, 787; 4, с. 121–130]. Більша частина ліквідованих підприємств та звільнених працівників були розташовані у сільській місцевості. Як правило, частина скорочених у позааграрній сфері також статистично переводилась у сектор ОСГ. Якраз тут і приховуються серйозні парадокси між статистичною і фактичною зайнятістю сільського населення.

З 2000 року вітчизняна статистика у сфері зайнятості населення перейшла на міжнародні стандарти, і тому зміни у секторі зайнятості сільського населення необхідно аналізувати з позицій визначень, термінів та понять, що запроваджені та використовуються МОП. Зокрема, все сільське населення у віці 15-70 років на кінець 2015 року становило 9315,2 тис. осіб. З них економічно активне населення становило 5667,5 тис. осіб (з них зайняті – 5134,2 тис. осіб та безробітні – 533,3 тис. осіб), економічно неактивне населення у віці 15-70 років – 3647,7 тис. осіб. Отже, рівень економічної активності населення у сільській місцевості становив 60,8 % (для порівняння: у міських поселеннях – 63,1 %), рівень зайнятості – 55,1 % (відповідно 57,4 %), рівень безробіття – 9,4 % (9,0 %) [5, с. 51]. Отже, наведені показники свідчать про гірші умови використання робочої сили в сільській місцевості. Однак сутність проблеми розкривається лише при більш глибокому та всебічному аналізі.

Важливе місце в аналізі зайнятості займає оцінювання змін у структурі зайнятого сільського населення відповідно до трендів у національній та світовій економіці. Наведені в табл. 2 статистичні та розрахункові дані свідчать про помітні зміни в структурі зайнятого сільського населення за статусом зайнятості. Зокрема, після економічного спаду наприкінці 2000-х років, про що може свідчити скорочення майже на 20 п.п. (з 78,1 до 58,7 процентних пунктів) працюючих за наймом, які перейшли в групу самозайнятих, ситуація почала покращуватися – за першу половину 2010-х років ця частка зросла на 10 п.п., хоча кількісно була меншою попереднього періоду майже на 300 тис. осіб. Як позитивну тенденцію в умовах поглиблення ринкових відносин було б доречно оцінити збільшення частки працюючих не за наймом: роботодавці, самозайняті, безкоштовно працюючі члені сім'ї. Однак тут проблема полягає в тому, що самозайняті – це зайняті в ОСГ, які тут перебувають через відсутність реальної можливості влаштуватися в інших секторах зайнятості. Водночас, сектор ОСГ фактично виступає своєрідним «резервуаром робочої сили», яка може мобільно та практично без особливих затрат і втрат підключатися до роботи в інших секторах економічної зайнятості населення. Однак тимчасово зайняті працівники фактично позбавлені соціального захисту, період роботи без відповідного юридичного оформлення не включається до їх трудового стажу і тому не буде враховуватися при виході на пенсію, у разі порушення правил техніки безпеки та виникненні каліцтва незастрахований робітник не може претендувати на відповідну компенсацію тощо.

Таблиця 2

Структура зайнятого економічною діяльністю населення у сільській місцевості*

Показники	2000 р.	2010 р.	2015 р.	2015 р. до 2000 р., %, п.п.
Населення у віці 15-70 років, зайняте економічною діяльністю, усього, тис. осіб	22830,8	20894,1	18097,9	79,3
З нього сільське населення у віці 15-70 років, зайняте економічною діяльністю, тис. осіб	6255,5	6474,2	5134,2	82,0
у т.ч. за статусом зайнятості, в %				
- працюючі за наймом	78,1	58,7	68,4	-9,7
- роботодавці	0,2	0,5	0,9	+0,7
- самозайняті	18,3	39,9	30,1	+11,8
- безкоштовно працюючі члені сім'ї	3,4	0,9	0,6	-2,8

*Складено і розраховано: Економічна активність населення України : стат. зб. – 2001. – С. 53; 2011. – С. 88; 2016. – С. 75, 161.

Найбільш проблемну групу становить зайняте в неформальному секторі економіки сільське населення. Існування цього сектору зумовлено структурними дисбалансами на ринку праці, збільшенням масштабів безробіття, поширенням бідності населення, яка охопила навіть зайнятих у формальному секторі економіки (тобто, трудова бідність), зниженням економічної активності населення [6] тощо. Під неформальною економікою прийнято вважати будь-яку економічну діяльність працівників або вироб-

ничих одиниць, яка не охоплюється або не повною мірою регулюється інституційно-правовими нормами, а отже, доходи і способи їх отримання перебувають поза межами регулювання держави.

Неформальна зайнятість [7, с. 8] визначається як загальна кількість неформальних робочих місць на підприємствах формального чи неформального секторів або у домогосподарствах упродовж звітнього періоду. Відповідно до статусу зайнятості вона охоплює такі категорії зайнятих:

- особи, які працюють за власний рахунок (самозайняті), та роботодавці, які працюють на власних підприємствах у неформальному секторі;

- безкоштовно працюючі члени сімей, незалежно від того, працюють вони на підприємствах формального чи неформального секторів;

- наймані працівники, які виконують неформальні роботи, тобто не охоплені правовим чи соціальним захистом як працюючі особи, не мають права на інші пільги, пов'язані із зайнятістю (наприклад завчасне повідомлення про звільнення, вихідна допомога, щорічна оплачувана відпустка або лікарняний), а також наймані домашні працівники у домогосподарствах;

- члени неформальних виробничих кооперативів;

- самозайняті працівники, що виробляють товари виключно для власного кінцевого споживання домогосподарства (якщо вони враховуються в зайнятому населенні). Слід зазначити, що в Україні остання категорія не входить до складу зайнятого населення.

Наведені в табл. 3 дані свідчать про суперечливі тенденції у цьому сегменті зайнятості сільського населення. Зокрема, частка сільського населення у структурі всього населення, зайнятого у неформальній економіці, зменшилась майже на 20 п.п., його самого – на 30 %, а кількісно – на 940,4 тис. осіб. Це можна було б розцінити як надзвичайно позитивну тенденцію, якби зазначена група працівників не становила 83,9 % від обсягу населення, що покинуло сектор зайнятого економічною діяльністю (усього 1121,3 тис. осіб – табл. 2). Зважаючи, що чисельність зайнятих економічною діяльністю населення загалом за п'ятнадцятирічний період зменшилась на 20,7 п.п., у т.ч. сільського – на 18 п.п., є достатньо підстав стверджувати наступне: зменшення чисельності зайнятого у неформальному секторі економіки сільського населення переважно відбулося за рахунок тих осіб, які покинули сектор економічної діяльності взагалі.

Таблиця 3

Структура сільського населення, зайнятого у неформальному секторі економіки*

Показники	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2015 р. до 2000 р., %, п.п.
Зайнято всього населення у неформальному секторі економіки, тис. осіб	4439,5	4646,4	4303,3	96,9
- з них зайнято сільського населення у неформальному секторі економіки, тис. осіб	3125,4	3085,2	2185,0	69,9
- % від загальної кількості зайнятого населення у неформальному секторі	70,4	66,4	50,8	-19,6
- % від кількості зайнятого сільського населення	47,5	47,7	42,6	-4,9
У тому числі за статусом:				
- працюючі за наймом, тис. осіб	350,6	518,0	687,4	196,0
- % від кількості зайнятих відповідного статусу	9,4	13,6	28,8	+19,4
- працюючі не за наймом, тис. осіб	2774,8	2567,2	1497,6	54,0
- % від кількості зайнятих відповідного статусу	96,8	95,9	78,1	-18,7
Частка осіб з повною, базовою і неповною вищою освітою у загальній кількості зайнятих у неформальному секторі економіки, %	15,0	14,1	22,0	+7,0
Частка осіб працездатного віку у загальній кількості зайнятих у неформальному секторі економіки, %	72,9	75,4	38,6	-34,3
Частка неформально зайнятих у сільському, лісовому, рибному господарстві до загальної кількості зайнятих у неформальному секторі економіки, %	65,6	66,0	66,7	+1,1

*Складено і розраховано: Економічна активність населення України: стат. зб. – 2011. – С. 148–152; 2016. – С. 83–105.

Водночас як позитивний тренд треба оцінити той факт, що показники як частки сільського населення, працюючого за наймом (зростання на 19,4 п.п.), так і його кількісної величини (практично удвічі – до 687,4 тис. осіб) свідчать про активне проникнення інституціонально-правових механізмів у сферу регулювання відносин між роботодавцем і працівником у неформальному секторі економіки. Йдеться про те сільське населення, яке працює за наймом: на спорудженні будівельних об'єктів у містах, знаходить різні форми правової легалізації у сфері будівельно-ремонтних робіт, обслуговування людей похилого віку та догляду за дітьми, сезонного проведення робіт в ОСГ товарного спрямування тощо. Останнє підтверджується ще одним показником: частка неформально зайнятих у первинному виробництві до загальної кількості зайнятих у неформальному секторі економіки є практично постійною величиною – дві третини від загального обсягу зайнятих у цьому сегменті.

Другий позитивний тренд – показник частки осіб працездатного віку в загальній кількості зайнятих у неформальному секторі економіки, яка зменшилась майже удвічі (скоротилась на 34,3 п.п.). Його позитивність – у неформальному секторі економіки на початку досліджуваного періоду більше чверті, а наприкінці – понад 60 % зайнятих становили особи поза межами працездатного віку, тобто, підлітки, інваліди, пенсіонери тощо.

Водночас, негативний тренд – збільшується частка осіб з повною, базовою і неповною вищою освітою у загальній кількості зайнятих у неформальному секторі економіки – за означений період на 7 п.п. (до 22 %). Це свідчить про зростаючий дисбаланс на ринку праці – між наявними вакансіями і безробітними з вищою освітою. У формальному секторі економіки вони або ж не можуть знайти відповідну своїй освіті роботу, або ж не влаштовуює її оплата чи відсутні умови для її виконання.

Доцільно відстежити зрушення у первинному виробництві та надати їм належну оцінку. Наведені в табл. 4 дані свідчать про загальну тенденцію зменшення зайнятості сільського населення у галузях первинного виробництва. Загалом її можна визнати прогресивною: оскільки тут чимало зайнятих ручною працею, то технічний прогрес якраз і проявляється через їх зменшення. Однак фізичне вивільнення за різних причин (вихід на пенсію, перехід на іншу роботу тощо) було б об'єктивно доцільним за умови, що звільнення економічно активного населення у галузях первинного виробництва супроводжувалося б його працевлаштуванням в інших сегментах формального сектора економічної зайнятості. Але, як правило, цього не відбувається. Ось чому, враховуючи зменшення на 12 п.п. частки зайнятого у первинному виробництві стосовно загальної кількості зайнятого сільського населення (становить 55,9 %), необхідні відповідні заходи щодо розширення зайнятості безпосередньо у галузях з виробництва харчової сировини. Це підтверджується також порівнянням двох останніх показників – спостерігається зростання на 7,8 п.п. (з 48,1 % у 2010 році). Отже, цю тенденцію необхідно буде підтримувати і на перспективу.

Таблиця 4

Динаміка зайнятих у первинному виробництві (сільське, лісове, рибне господарство)*

Показники	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2015 р. до 2000 р., %, п.п.
Всього зайнятого населення, тис. осіб	20217,6	20646,9	19180,2	16443,2	81,3
- з них у сільському лісовому, рибному господарстві, тис. осіб	4367,0	4005,5	3115,6	2870,6	65,7
- % до загальної кількості зайнятого населення	21,6	19,4	15,4	17,4	-4,2
- % до загальної кількості зайнятого сільського населення	67,9	60,8	48,1	55,9	-12,0

*Складено і розраховано: Економічна активність населення України : стат. зб. – К. : Держстат України, 2011. – С. 147; 2016. – С. 77.

На особливу увагу заслуговує аналіз безробіття серед сільського населення працездатного віку. Наведені в табл. 5 показники розкривають проблему безробіття відповідно до двох підходів: а) згідно з методологією МОП; б) офіційно зареєстровані безробітні. На більшу довіру заслуговують показники, визначені за методологією МОП, оскільки зареєструватись у сільській місцевості через специфіку сільського розселення та обмеженість доступності сільського населення до районних центрів зайнятості доволі складно. Загалом, найнижчий рівень – 400 тис. сільських безробітних – було зафіксовано у 2005 році, а з цієї дати спостерігається тенденція зростання їхньої чисельності. Це однозначно свід-

чить про те, що ситуація у сільській місцевості погіршується (згідно з методологією МОП), але згідно з вітчизняною статистикою – покращується, тому що безробіття за 15 років скоротилося на 101,7 тис. осіб. Напрошується логічний висновок, що реальні масштаби прихованого безробіття у сільській місцевості зросли майже удвічі (точніше в 1,8 разу). І ця надзвичайно важлива обставина повинна враховуватися при державному регулюванні зайнятості сільського населення.

Таблиця 5

Структура безробіття населення працездатного віку у сільській місцевості

Показники	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2015 р. до 2000 р., %, п.п.
Масштаби безробіття, визначені за методологією МОП:					
- обсяги безробіття, тис. осіб	462,8	399,6	493,5	533,3	115,2
- рівень безробіття, %	7,5	6,6	8,1	9,4	+1,9
Офіційно зареєстровані масштаби безробіття:					
- обсяги безробіття, тис. осіб	274,2	433,4	167,4	172,5	62,9
- рівень безробіття, %	4,4	7,1	2,9	3,2	-1,2

*Складено і розраховано: Економічна активність населення України : стат. зб. – К. : Держстат України, 2011. – С. 120, 121, 191, 196; 2016. – С. 155, 196.

Надзвичайно важливим показником стосовно структури сільських безробітних виступає їх освітній рівень. Наведені в табл. 6 дані свідчать, на нашу думку, про суперечливі тенденції впродовж досліджуваного періоду. Найбільш оптимальне, якщо так можна сказати про безробіття взагалі, співвідношення між групами безробітних із середньою та вищою освітою було відмічено у 2005 році, а саме (у процентах) – 80 : 20. Однак, починаючи із зазначеного часу, пропорції суттєво змістились, тобто, у 2015 році становили 66 : 34. Якщо розкрити кількісні показники, то вони переконливо свідчать про майже дворазове збільшення кількості безробітних із вищою освітою за останні 10 років, тобто, 80,4 і 156,4 тис. осіб. Про що це може свідчити і як це врахувати механізмами державного регулювання сільського безробіття?

На нашу думку, набутий тренд необхідно оцінити як несприятливий, оскільки це стосується переважно молодих людей. Зазначимо, що, хоча загалом по сільській місцевості рівень безробіття оцінювався за методологією МОП у 9,4 %, у групі віком 15-24 роки цей показник удвічі вищий – 20,7 % [5, с. 51]. Враховуючи, що група економічно активного населення у віці 15-24 роки становить 665,5 тис. осіб, в структурі безробітних їхній контингент включає понад 137 тис. осіб, у т.ч. орієнтовно близько 50 тис. безробітних із повною, базовою та неповною вищою освітою. Серед них переважно молоді фахівці, які вже закінчили або продовжують навчання у ВНЗ, але не знайшли застосування своїм професійним знанням. Тривале перебування у групі безробітних буде мати своїм наслідком професійну деградацію потенційних працівників, і це необхідно мати на увазі при розробленні та реалізації державної політики стосовно регулювання зайнятості сільського населення.

Таблиця 6

Структура безробітних із вищою та загальною середньою освітою у сільській місцевості

Показники	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2015 р. до 2000 р., %, п.п.
Масштаби безробіття сільського населення, тис. осіб	464,9	400,7	475,1	533,3	114,7
У тому числі мають освіту, в % :					
- повну, базову, неповну вищу	51,0	20,1	23,7	33,7	-17,3
- повну і базову загальну середню	47,3	78,9	76,2	66,3	+19,0

*Складено і розраховано: Економічна активність населення України : стат. зб. – К. : Держстат України, 2011. – С. 155; 2016. – С. 165.

Проведений аналіз засвідчив, що у сфері зайнятості сільського населення накопичилось надзвичайно багато проблем, а важелі та інструменти, які використовувалися дотепер, не були адаптованими до нинішніх реалій і тому виявилися недостатньо ефективними. Ось чому для покращення ситуації у сфері зайнятості сільського населення необхідно розробити комплекс нових і модернізувати традиційні важелі та інструменти для досягнення поставленої мети.

Одним із суттєвих недоліків нинішньої моделі регулювання сільського ринку праці є переважна орієнтація на соціальний захист вразливих груп населення, включаючи безробітних, та відносно пасивна роль стосовно посилення правового регулювання сільської зайнятості, зокрема, розширення ринку праці в сільській місцевості на основі збереження наявних та створення нових робочих місць. Тут на вузькість, монофункціональність і сезонність існуючої сфери прикладання праці накладаються нові явища та процеси, що її значно обмежують і збіднюють.

Зокрема, значну шкоду забезпеченню стабільної зайнятості сільського населення на підприємствах первинного виробництва наносять агрохолдинги. За рахунок використання механізованих комплексів на продуктивних землях, які належать агрохолдингам на правах власності, управління та розпорядження, практично усі сільськогосподарські роботи проводяться у дуже короткі строки. Водночас, кошти, що отримуються за реалізацію врожаю, осідають на рахунках агрохолдингів, а податки сплачуються в бюджети тих громад, де розташовані їхні головні офіси. А це, як правило, міські поселення. Унаслідок цього переважна частина населення сільських поселень з їхніми земельними наділами фактично перетворились у прижиттєвих донорів агрохолдингів, а самі вони або набули статусу офіційно зареєстрованих безробітних, або ж перебиваються тимчасовими заробітками у неформальному секторі. Отже, за великим рахунком, йдеться про те, що агрохолдинги повинні компенсувати втрати, що виникли унаслідок формування земельного банку і, натомість, позбавлення сільського населення робочих місць та, відповідно, засобів до виживання.

З цією метою, на нашу думку, необхідно буде ввести в норму принцип повернення частини прибутку територіям або сільським громадам, земельні ресурси яких використовують агрохолдинги. Це може бути або певний відсоток від прибутку, або, що значно краще, відсоток від оцінної вартості одного гектара залучених у виробництво сільськогосподарських угідь. Ці кошти після закінчення року (або поквартально) мають бути перераховані на рахунки сільських громад та використовуватись за цільовим призначенням. Зокрема, з одного боку, це може стати джерелом покращення соціального обслуговування сільських жителів, а з другого, – спрямувати на реальну підтримку тих підприємницьких структур, які приймають на себе обов'язки по створенню нових робочих місць безпосередньо в населених пунктах або ж у сусідніх поселеннях, але за умови забезпечення їх доступності. Робочі місця можуть створюватись на основі:

- організації вирощування трудозатратних видів сільськогосподарської продукції (овочі, ягоди, гриби, теплична продукція);
- організації відгодівлі молодняка великої рогатої худоби, свиней та птиці сільськими домогосподарствами на умовах кооперації з м'ясопереробними підприємствами та підприємствами ресторанного господарства;
- організації сімейних молочних ферм з поголів'ям 5-20 корів та з використанням сучасних технологій, що гарантують виробництво сирого молока вищого й першого ґатунку, безпечність і якість якого відповідатиме вимогам національних нормативних документів, та його поставки на молокопереробні підприємства;
- організації на екологічно чистих територіях кооперативів по заготівлі природної сировини (лікарських трав, грибів, плодів, коріння тощо), їх приведення, при чіткому дотриманні вимог технологій заготівлі та сушіння, до нормативного стану з метою подальшого використання для виготовлення харчової продукції споживчо-профілактичного та лікувального призначення;
- розміщення на екологічно чистих територіях відокремлених виробничих підрозділів по вирощуванню ранньої, зеленої та іншої екологічно безпечної продукції, яка згідно із встановленим графіком збирається та відвантажується для реалізації споживачам торговельно-продуктовими комплексами у містах;
- організації на сільськогосподарських угіддях, що перебувають у власності сільських жителів віддалених населених пунктів та периферійних сільських районів, виробничих підрозділів по вирощуванню органічної, тобто екологічно чистої сільськогосподарської продукції, яка буде відповідати нормативним вимогам Базових стандартів IFOAM (IFOAM Basic Standards) або ж національних стандартів БЮЛан, тощо.

Для сільської місцевості в умовах реалізації курсу на інтеграцію аграрного сектора економіки до внутрішнього ринку Європейського Союзу проблема підвищення кваліфікації виробничого персоналу набуває дуже важливого значення і вимагає прискіпливого та інноваційного підходу до її вирішення. У зв'язку з прийняттям та набуттям чинності Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» [8] до 2020 року підприємства харчової промисловості повинні запровадити системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР, ДСТУ 4161-2003, ДСТУ ISO 22000:2007), а суб'єкти господарювання в сфері первинного виробництва – мінімальні вимоги ба-

зових програм (програм-передумов) або впровадження гнучких чи спрощених процедур, які базуються на принципах та підходах НАССР, з урахуванням рівня безпечності продукції [9].

Зазначимо, що у харчовій промисловості під реалізацію цих вимог підпадають практично кожне двадцятье середнє підприємство та більшість малих потужностей (орієнтовно до 4-5 тис. підприємницьких структур, на яких зайнято до 40 тис. працівників). Водночас, значно гірша ситуація у первинному виробництві – лише по сільському господарству кількість агровиробників різних форм господарювання та розмірів, на яких зайнято близько 0,5 млн працівників, хоча частина з них вже освоїла та чітко дотримується на робочих місцях вимог Системи безпечності, перевищує 40 тис. Для вирішення цієї проблеми було б доцільно за підтримки органів державного управління аграрним сектором організувати на рівні сільських районів кількадевні семінари з метою оволодіння представниками підприємств вимогами НАССР чи програм-передумов з метою їх подальшого впровадження в трудових колективах. Практичному закріпленню учасниками цих семінарів вимог НАССР чи програм-передумов сприятиме проведення їх виїзду до передових господарств і переробно-харчових підприємств, де вони вочевидь можуть пересвідчитися в доступності для освоєння персоналом, правильності та ефективності їх дотримання.

Таким чином, навчання персоналу зазначених виробничих структур вимогам НАССР, програм-передумов або ж спрощених процедур при їх безумовному та чіткому дотриманні стане ефективним інструментом гарантування якості й безпечності сільськогосподарської та харчової продукції, а отже, її конкурентоспроможності на внутрішніх і зовнішніх ринках, зростанню прибутковості цих підприємств, збереженню робочих місць та закріпленню їх працівників в аграрному секторі.

Водночас, одна з найскладніших проблем сьогодення – зменшення масштабів неформальної зайнятості сільського населення в формальному та неформальному секторах економіки. Згідно з оприлюдненими статистичними даними [10, с. 4–7] із усього контингенту неформально зайнятого населення України у 2013 році у первинному виробництві (сільське, лісове, рибне господарство) було зайнято 64,7 %, у 2014 році – 40,2 %, у 2015 році [5, с. 105] – 38,6 % ; у будівництві – відповідно 12,1, 15,3, 16,1 %; у секторі: оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів – відповідно 12,5, 21,8, 22,1 %. При цьому чисельність неформально зайнятого населення становила відповідно (по роках) 4519,7, 4540,9 та 4303,3 тис. осіб, тобто, за три останні роки зменшилася на 4,8 %. Водночас, частка неформально зайнятого населення у первинному виробництві зменшилася на 26 п.п., а отже, цей сегмент неформальної зайнятості втрачає свою домінуючу роль. Це можна було б оцінити позитивно, якщо б зменшення неформальної зайнятості поєднувалося із розширенням сегмента формальної зайнятості у сільській місцевості. Однак цього не відбувається: сегмент неформальної зайнятості зменшується переважно унаслідок соціально-демографічних зрушень: з одного боку, вибувають пенсіонери, а з другого, – значно зменшується приплив молоді, яка надає перевагу виїзду для працевлаштування у міські поселення або ж за кордон.

Водночас, у 2015 році частка зайнятих у будівництві та торгівлі (16,1 % + 22,1 %) практично зрівнялась із неформальною зайнятістю у первинному виробництві (38,6 %), хоча ще два роки раніше їхнє відношення становило 2,6 до 1 (64,7 : 24,6), (в %). Отже, наведені дані свідчать про поступове переміщення центру притягання неформальної зайнятості від сільської місцевості до міських поселень. Однак це не знімає гостроту проблеми пом'якшення неформальної зайнятості безпосередньо сільського населення.

У зв'язку з цим вимагає більш ґрунтовного пророблення державна політика щодо регулювання ринку праці, а також інструментів, важелів та механізмів її реалізації у сфері зайнятості сільського населення. Необхідно вишукувати нові підходи щодо поєднання переваг сільської місцевості, порівняно з міськими поселеннями, та їх реалізації у різній формі. Перш за все, це стосується надання сільським населенням різнопланових послуг міським жителям при їх відпочинку у сільській місцевості (зелений, екологічний, сільський туризм), нагляду за станом та екологією сільської території, реального виконання суспільної вимоги щодо недопущення її обезлюднення на основі дотримання європейських нормативів заселення (8 осіб/кв. км) тощо. У цьому зв'язку необхідно надавати реальну допомогу тим сільським жителям, які фактично виступають своєрідним форпостом для збереження існуючої системи сільського розселення. Йдеться про те, щоб на певну частину сільського населення були покладені функції по догляду за територією та підтриманням її заселеності з відповідним фінансуванням такої діяльності та гідною оплатою праці. На нашу думку, було б доцільно таку роботу продовжити і вишукати нові форми поєднання демографічної та територіальної складової сільського континенту з метою забезпечення їх сталого функціонування як надзвичайно важливої складової частини українського суспільства.

У цьому зв'язку необхідно привернути увагу до такої обставини, що набула значного поширення за кордоном, як виявлення та підтримання розвитку тих сільських поселень, що вже тривалий час себе позиціонують як пункти різних традиційних для сільської місцевості ремесел, виробництва різної сільськогосподарської та харчової продукції за ексклюзивними технологіями із використанням місцевої сировини. Йдеться, зокрема, про центри гончарства (виготовлення глиняного посуду), чинбарства (виготовлення сучасних кожухів та дублянок), картоплярства, виноградарства, бджільництва, вирощування плодів і ягід та виготовлення різних настоянок і джемів із них, ранніх овочів тощо. Частина зазначених видів продукції, що буде вироблятися у промислових масштабах, може бути легалізована з використанням об'єктів інтелектуальної власності – тобто, географічного маркування походження продукції. Те, що такими потенційними можливостями володіють непоодинокі сільські місцевості, переконливо доводять розвідки різних науковців. Проблема полягає в тому, щоб держава активно спонукала до розроблення сучасної нормативно-правової бази у сфері географічних зазначень походження продукції, гармонізованої з європейською, та сприяла створенню асоціацій на тих територіях, де виробляється продукція зі специфічними властивостями.

Висновки. Проведені дослідження показали, що ситуація у сфері формальної зайнятості сільського населення з початку 2000-х помітно погіршується, однак певною мірою компенсується та згладжується його зайнятстю у неформальному секторі економіки. Водночас, цю ситуацію необхідно розцінити як критичну і тому з метою її виправлення необхідно обґрунтувати нові підходи і принципи, задіяти сучасні засоби та інструменти з метою зменшення масштабів неформальної та збільшення обсягів формальної зайнятості сільського населення. Серед них необхідно привернути увагу до таких, як: законодавче унормування положення про відрахування тими підприємницькими структурами, що включили до свого земельного банку сільськогосподарські землі сільських поселень, на рахунки сільських громад частини прибутків з метою подальшого їх спрямування на розширення сфери прикладання праці. Позитивну роль може відіграти також навчання персоналу підприємств аграрного сектора вимогам систем безпечності та якості, розширення сфери зайнятості за рахунок реалізації функцій з нагляду за станом позаміських територій, виявлення та підтримка тих населених пунктів, де спеціалізуються на розвитку сільських ремесел й по виробництву продукції зі специфічними та різносторонніми характеристиками (властивостями, якостями, репутацією) тощо.

Список використаної літератури

1. Діяльність суб'єктів господарювання у 2012 році : стат. зб. / Держстат України. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2013. – 840 с.
2. Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва у 2012 році : стат. зб. / Держстат України. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2013. – 498 с.
3. Діяльність суб'єктів господарювання у 2014 році : стат. зб. / Держстат України. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2015. – 466 с.
4. Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва у 2014 році : стат. зб. / Держстат України. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2015. – 480 с.
5. Економічна активність населення України : стат. зб. – К. : Держстат України, 2016. – 203 с.
6. Кашуба Я. М. Тенденції зайнятості в неформальному секторі економіки [Електронний ресурс] / Я. М. Кашуба // Ефективна економіка : електр. наук. фах. вид. – 2015. – № 8. – Режим доступу : <http://www.economy.science.com.ua/?op=1&z=4233>
7. Методологічні положення щодо визначення неформальної зайнятості населення : Наказ Держ. служби статистики України від 23.01.2013 № 16 [Електронний ресурс]. – 24 с. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів : Закон України від 22.07.2014 р. № 1602-УІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/1602-18>
9. Вимоги щодо розробки, впровадження та застосування постійно діючих процедур, заснованих на принципах Системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР). Затв. Наказом Мін-ва аграрної політики та продовольства України від 01.10.2012 р. № 590; Зареєстр. в Мін-ві юстиції України від 09.10.2012 р. за № 1704/22016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1704-12>.
10. Ринок праці у 2014 році : стат.-аналіт. огляд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
11. Економічна активність населення України : стат. зб. – К. : Держстат України, 2001. – 218 с.
12. Економічна активність населення України : стат. зб. – К. : Держстат України, 2011. – 207 с.

References

1. Activities of economic agents in 2012: stat. bul. (2013) [Diyal'nist' sub'yektiv hospodaryuvannya u 2012 rotsi: stat. zb.], Derzhstat Ukrainy, TOV «Avhust Treyd», Kyiv, 840 p.
2. Activities of agents of big, medium, small and microenterprises in 2012: stat. bul. (2013) [Diyal'nist' sub'yektiv velykoho, seredn'oho, maloho ta mikropidpryyemnytstva u 2012 rotsi: stat. zb.], Derzhstat Ukrainy, TOV «Avhust Treyd», Kyiv, 498 p.
3. Activities of economic agents in 2014: stat. bul. (2015) [Diyal'nist' sub'yektiv hospodaryuvannya u 2014 rotsi: stat. zb.], Derzhstat Ukrainy, TOV «Avhust Treyd», Kyiv, 466 p.
4. Activities of agents of big, medium, small and microenterprises in 2014: stat. bul. (2015) [Diyal'nist' sub'yektiv velykoho, seredn'oho, maloho ta mikropidpryyemnytstva u 2014 rotsi: stat. zb.], Derzhstat Ukrainy, TOV «Avhust Treyd», Kyiv, 480 p.
5. Economic activities of the population of Ukraine: stat. bul. (2016) [Ekonomichna aktyvnist' naselelnya Ukrainy: stat. zb.], Derzhstat Ukrainy, Kyiv, 203 p.
6. Kashuba, Ya. M. (2015) "Employment tendencies in non-registered economy sector" ["Tendentsiyi zaynyatosti v neformal'nomu sektori ekonomiky"], *Efektivna ekonomika*, No. 8, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4233>
7. "Methodological provisions on the determination of population non-registered employment: the Decree of State statistics service of Ukraine from 23.01.2013, No 16" ["Metodolohichni polozhennya shchodo vyznachennya neformal'noyi zaynyatosti naselelnya": Nakaz Derzhavnoyi sluzhby statystyky Ukrainy vid 23.01.2013 No. 16], 24 p., available at: <http://www.ukrstat.gov.ua>
8. "On the introduction of changes to some legislations of Ukraine concerning foodstuffs": the Law of Ukraine from 22.07.2014, No. 1602-YII ["Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo kharchovykh produktiv": Zakon Ukrainy vid 22.07.2014 r. No. 1602-YII], available at: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1602-18>
9. "Requirements concerning the development and application of standing procedures based on the principles of the System of management by foodstuffs safety (NASSR)" ["Vymohy shchodo rozrobky, vprovadzhennya ta zastosuvannya postiyno diyuchykh protsedur, zasnovanykh na pryntsyphakh Systemy upravlinnya bezpechnistyu kharchovykh produktiv (NASSR)"], available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1704-12>
10. "Labour market in 2014": stat.-analyt. review ["Rynok pratsi u 2014 rotsi": stat.-analit. ohlyad], available at: <http://www.ukrstat.gov.ua>
11. Economic activities of the population of Ukraine: stat. bul. (2001) [Ekonomichna aktyvnist' naselelnya Ukrainy: stat. zb.], Derzhstat Ukrainy, Kyiv, 218 p.
12. Economic activities of the population of Ukraine: stat. bul. (2011) [Ekonomichna aktyvnist' naselelnya Ukrainy: stat. zb.], Derzhstat Ukrainy, Kyiv, 207 p.

G. Dzhegur

**EMPLOYMENT AND UNEMPLOYMENT OF RURAL POPULATION:
MODERN TRENDS AND INSTRUMENTS OF THEIR SMOOTHING**

The tendencies of changes in employment and unemployment of rural population, beginning from 2000-s, are analyzed. New tendencies of the employment in non-formal sector of economy are determined and their estimation is conducted.

New approaches and instruments for overcoming of unemployment strengthening tendencies in rural locality on the basis of attraction of agrarian holding resources, re-skilling of workers of agricultural and processing-food enterprises on the basis of mastering and observance of requirements of NACCP or programs-preconditions with the aim to increase products competitiveness and enterprise structures profitability, to fix personnel in agrarian sector are substantiated. Specific kinds and forms of rural population activities on the maintenance of permanent functioning of out-of-town territories for expansion of formal employment of rural population are systematized.

Author draw attention to such problems as legislative provisions normalization on payments by the business entities that included in its land bank land agricultural villages, rural communities on account of the profits to further their focus on expanding the scope of employment. It was defined that positive role can play also training enterprises of the agricultural sector with the requirements of safety and quality, expansion of employment through the implementation of the functions of surveillance of non-urban areas, identify and support those settlements, which specialized in the development of rural crafts and the production of products with specific and scalene characteristics (properties, qualities, reputation) and others.

Keywords: rural population, formal and non-formal employment, unemployment, instruments of adjusting of rural labour market.